"क्षत्रियञ्चैव सर्पञ्च ब्राह्मणं वा बहुश्रुतम् ।
नावमन्येत वै भूष्णुः कृशानपि कदाचन" ॥
पुं, सर्व्वाकारवत्त्वात् विष्णुः । यथा, महाभारते ।
१३ । १४९ । १०२ ।
"अणुर्बृहत्कृशः स्थूलो गुणभृन्निर्गुणो महान्" ॥
स्वनामख्यातो मुनिपुत्त्रः । स तु परीक्षिच्छाप-प्रदातुः शृङ्गिणः सखा ।
यथा, महाभारते । १ । ४१ । २ ।
"स तं कृशमभिप्रेक्ष्य सूनृतां वाचमुत्सृजन् ।
अपृच्छत् कथं तातः स मेऽद्य मृतधारकः" ॥
ऐरावतकुलोत्पन्नो नागविशेषः । यथा, तत्रैव । १ । आस्तीकपर्व्वणि । ५७ । ११ ।
"पारावतः पारिजातः पाण्डरो हरिणः कृशः ।
ऐरावतकुलादेते प्रविष्टा हव्यवाहनम्" ॥)

कृशरः, पुं, (कृशं अल्पमात्रां रातीति । रा+कः । कृशयोऽपि बलं राति वा ।) तुल्यतिलान्नम् । तत्पर्य्यायः । त्रिसरः २ । इति हेमचन्द्रः ॥
(यथा, मत्स्यपुराणे,—
"गुडौदनं रवेर्दद्यात् सोमाय घृतपायसम् ।
संयावकं कुजे दद्यात् क्षीरान्नं सोमसूनवे ।
दध्योदनञ्च जीवाय शुक्राय तु घृतोदनम् ।
शनैश्चराय कृशरमाजमांसञ्च राहवे ।
चित्रौदनञ्च केतुभ्यः सर्व्वभक्षैः समर्च्चयेत्" ॥)

कृशरा, स्त्री, (कृशर+टाप् ।) तिलौदनम् । इति हारावली ॥ द्विदलमिश्रितान्नम् । खिचड़ी इति भाषा । यथा,—
"तण्डुला दालिसंमिश्रा लवणार्द्रकहिङ्गुभिः ।
संयुक्ताः सलिलैः सिद्धाः कृशराः कथिता बुधैः" ॥
अस्या गुणाः । शुक्रबलकारित्वम् । गुरुत्वम् । पित्तकफप्रदत्वम् । दुर्जरत्वम् । विष्टम्भमलमूत्रकारित्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥
("मांसेक्षुपिष्टकृशरा तिलशष्कुलीभिः" ।
इति माधवकरीयरोगविनिश्चयस्य कफशूलव्याख्यानेविजयेनोक्तं यथा,—
"कृशरा तिलतण्डुलमाषयवागूः" ॥)

कृशला, स्त्री, (कृशं कार्श्यं लातीति । ला+कः । टाप् ।) केशः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

कृशशाखः, पुं, (कृशा क्षीणा शाखा यस्य ।) पर्पटः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कृशाङ्गी, स्त्री, (कृशानि सूक्ष्माणि अङ्गानि यस्याः । स्वाङ्गवाचित्वात् ङीष् ।) प्रियङ्गुवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ सूक्ष्माङ्गविशिष्टे, त्रि । (यथा,— आर्य्यासप्तशती । ४६५ ।
"राजसि कृशाङ्गि ! मङ्गलकलशी सहकारपल्लवेनेव । तेनैव चुम्बितमुखी प्रथमाविर्भूतरागेण" ॥)

कृशानुः, पुं, (कृश्यति तनूकरोति दग्धकाष्ठादिवस्तुजातमिति । "ऋतन्यञ्जीति" । उणां ।४।२। इति आनुक् ।) अग्निः । इत्यमरः । १ । १ । ५७ ॥
(यथा, रघुः । ७ । २४ ।
"प्रदक्षिणप्रक्रमणात् कृशानो-
रुदर्च्चिषस्तन्मिथुनं चकाशे" ॥)
चित्रकवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कृशानुरेताः, [स्] पुं, (कृशानौ अग्नौ रेतः निःक्षिप्तं तेजो यस्य ।) शिवः । इत्यमरः । १ । १ । ३५ ॥ (अस्य कृशानुरेतोनाम्नः कारणं कालिकापुराणे ४७ अध्याये दृश्यम् ॥)

कृशाश्वी, [न्] पुं, (कृशाश्वेन धुन्धुमारवंश्यनृपविशेषेण प्रोक्तं नाट्यसूत्रादिकं अधीते वेत्ति वा "कर्म्मन्दकृशाश्वादिनिः" । ४ । ३ । १११ । इति इनिः ।) नटः । इत्यमरः । २ । १० । १२ ॥

कृशिका, स्त्री, (कृश इव कायतीति । कै+कः । टाप् इत्वञ्च ।) आखुकर्णीलता । इति राजनिर्घण्टः ॥

कृष, औ आकृषि । विलेखने । इति कविकल्पद्रुमः । (भ्वां-परं-सकं-अनिट् ।) औ, अकार्क्षीत् अक्रक्षत् अक्राक्षीत् । आकृषि आकर्षणे । कर्षन्ति तुरगा रथम् । इति दुर्गादासः ॥
(यथा, मनुः । ३ । ६६ ।
"मन्त्रतस्तु समृद्धानि कुलान्यल्पधनान्यपि ।
कुलसङ्ख्याञ्च गच्छन्ति कर्षन्ति च महद्यशः" ॥
आखुकर्णीशब्दे ऽस्या विशेषो ज्ञेयः ॥)

कृष, औ ञ श आकर्षणे । विलेखने । इति कविकल्पद्रुमः । (तुदां-उभं-सकं-अनिट् ।) श ञ, कृषति कृषते भूमिं कृषकः । औ, अकार्क्षीत् । अक्राक्षीत् अकृक्षत् । इति दुर्गादासः ।

कृषकः, त्रि, (कृषति भूमिं यः । "कृषेर्वृद्धिश्चोदीचाम्" । उणां ।२।३८ । इति कुन् ।) कर्षकः । इति मेदिनी ॥

कृषकः, पुं, (कृषति भूमिमनेन इति करणे कुन् ।) फालः । इति मेदिनी ॥ वृषः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

कृषाणुः, पुं, (कृश्+आनुक् । पृषोदरात् षत्वम् ।) कृशानुः । इत्यमरटीका ॥

कृषिः, स्त्री, (कृष् विलेखने । "सर्व्वधातुभ्य इन्" । उणां ४ । ११७ । इति इन् । "इगुपधात् कित्" । उणां । ४ । ११९ । इति कित् ।) वैश्यवृत्तिविशेषः । कर्षणम् । चास इति भाषा । तत्पर्य्यायः । अमृतम् २ । इत्यमरः । २ । ९ । २ । प्रमृतम् ३ । इति जटाधरः ॥
(यथा, मेघदूते । १६ ।
"त्वय्यायत्तं कृषिफलमिति भ्रूविकारानभिज्ञैः
प्रीतिस्निग्धैर्जनपदवधूलोचनैः पीयमानः" ॥)

कृषिकः, पुं, (कृषत्यनेन "वृश्चिकृष्योः किकन्" । उणां । २ । ४० । इति किकन् ।) फालः । इत्यमरः । २ । ९ । ६ ॥ कर्षकः । इति केचित् ॥

कृषीवलः, त्रि, (कृषिरस्यास्ति वृत्तित्वेन इति "रजःकृष्यासुतिपरिषदो वलच्" ५ । २ । ११२ । इति वलच् । "वले" ६ । ३ । ११८ । इति दीर्घः ।) कर्षकः । कृषिजीवी । इत्यमरः । २ । ९ । ६ ॥
(यथा, महाभारते । २ । ५ । ७७ ।
"कच्चिन्न चौरैर्लुब्धैर्वा कुमारैः स्त्रीबलेन वा ।
त्वया वा पीड्यते राष्ट्रं कच्चित् तुष्टाः कृषीवलाः" ॥)
काकजङ्घावृक्षः । इति रत्नमाला ॥

कृष्करः, पुं, (कृषं करोति सृष्टिस्थित्यादिकं शक्तियोगात् सम्पादयतीति । कृष+कृ+टक् ।) शिवः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कृष्टं, त्रि, (कृष्यते यत् तत् । कृष+कर्म्मणि क्तः ।) कृष्टक्षेत्रम् । चसा क्षेत् इति भाषा । तत्पर्य्यायः । सीत्यम् २ हल्यम् ३ । इत्यमरः । २ । ९ । ८ ॥
(यथा, मनौ । ११ । १४५ ।
"कृष्टजानामोषधीनां जातानाञ्च स्वयं वने" ॥
भावे क्तः । कर्षणम् ॥)

कृष्टपच्यः, त्रि, (कृष्टे क्षेत्रे स्वयमेव पच्यते इति कर्म्मकर्त्तरि कृष्ट+पच+ "राजसूयसूर्य्यमृषोद्यरुच्यकुप्य कृष्टपच्याव्यथ्याः" । ३ । १ । ११४ । इति क्यबन्तो निपातितः ।) व्रीहिः । धान्यम् । इति व्याकरणम् ॥ (यथा, भागवते । ७ । १२ । १८ ।
"न कृष्टपच्यमश्नीयादकृष्टञ्चाप्यकालतः" ॥)

कृष्टपाक्यं, त्रि, (कृष्टे पच्यते इति । कृष्ट+पच्+कर्म्मणि ण्यत् । "चजोः कु घिण्ण्यतोः" । ७ । ३ । ५२ । इति चस्य कुत्वम् ।) कृष्टपच्यम् । इति व्याकरणम् ॥

कृष्टिः, पुं, (कृषत्यन्तस्तत्त्वं विद्यालोचनाभ्यासादिभिरसौ । कृष्+कर्त्तरि क्तिच् बाहुलकात् तिर्वा ।) पण्डितः । इत्यमरः । २ । ७ । ६ ॥
(यथा, ऋग्वेदे । ६ । १८ । २ । "वृहद्रेणुश्च्यवनो मानुषीणामेकः कृष्टीनामभवत् सहावा" ॥)
कर्षणे, स्त्री । इति मेदिनी ॥ (कृष्+भावे क्तिन् । आकर्षणम् ॥ जनमात्रम् । इति निरुक्तम् । यथा ऋग्वेदे ।८।६।४ । "विश्वा नमन्त कृष्टयः" । "कृष्टयः प्रजाः" । इति भाष्यम् ॥)

कृष्णं, क्ली, ("कृषेर्वर्णे" । उणां ३ । ४ । इति नक् ततो णत्वम् ।) मरिचम् । इत्यमरः ।२।९।३६॥
(अस्य पर्य्याया यथा,—
"मरिचं वेल्लजं कृष्णमूषणं धर्म्मपत्तनम्" ।
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
गुणाश्चास्य मरिचशब्दे ज्ञातव्याः ॥)
लौहम् । इति जटाधरः ॥ नीलाञ्जनम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ कालागुरु । इति रत्नमाला ॥

कृष्णः, पुं, (कर्षत्यरीन् महाप्रभावशक्त्या । यद्वा, कर्षति आत्मसात् करोति आनन्दत्वेन परिणमयतीति मनो भक्तानां इति यावत् "कृषेर्व्वर्णे" । उणां । ३ । ४ । इति बाहुलकात् वर्णं विनापि । नक् णत्वञ्च । यद्वा, कर्षति सर्व्वान् स्वकुक्षौ प्रलयकाले । "कर्षणात् कृष्णो रमणात् रामो व्यापनात् विष्णुः" । इति श्रुते स्तथात्वम् ॥
अपरा व्युत्पत्तिर्यथा,—
"कृषिर्भूवाचकः शब्दो णश्च निर्वृतिवाचकः ।
तयोरैक्यात् परं ब्रह्म कृष्ण इत्यभिधीयते" ॥
इति श्रीधरस्वामी ॥ तथा च, महाभारते । ५ यानसन्धिपर्व्वणि ७० । ५ ।
"कृषिर्भूवाचकः शब्दो णश्च निर्वृतिवाचकः ।
कृष्णस्तद्भावयोगाच्च कृष्णो भवति सात्त्वतः" ॥)
भगवदवतारविशेषः । स च भूभारहरणार्थं द्वापरयुगशेषे भाद्रकृष्णाष्टम्यां रोहिणीनक्षत्रे निशीथे देवकीगर्भे आविर्भूतः । तस्य जन्मसमयो यथा,
"उच्चस्थाः शशिभौमचान्द्रिशनयो लग्नं वृषो लाभगो जीवः सिंहतुलालिषु क्रमवशात् पूषो-